

התרפים וכביר העזים

א. "התרפים דברו און"

לאחר שהורידה מיכל בת שאול את דוד בעד החלון (שמ"א י"ט, יב), היא הסוותה את המעשה על ידי סידור מיטתו של דוד, באופן שייראה שדוד חולה, כביכול, ושוכב על המיטה:

ותקח מיכל את התרפים ותשם אל המטה ואת כביר העזים שמה מראשתיו, ותכס בבגד. וישלח שאול מלאכים לקחת את דוד, ותאמר: חלה הוא (י"ט, יג-יד).

כבר תמחו רבים, מה עשו התרפים בביתו של דוד, שהרי מסיפור גִּנְבַת התרפים של לבן בידי רחל (בראשית ל"א, יט-לז) משתמע, שהתרפים שימשו כעבודה זרה. כך מתבטא שם לבן - "למה גנבת את אלהי" (פס' ל), וכך גם עונה לו יעקב (פס' לב):

עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה... ולא ידע יעקב כי רחל גנבתם.

שאלה זו מעלה רמב"ן בפירושו לבראשית (שם, פס' יט; בכיוון זה הולך גם רד"ק שם, ובפירושו לשמ"א י"ט, יג), ומשיב:

ואפשר כי היו ללבן לעבודה, כאשר אמר "למה גנבת את אלהי", אבל לא היו כל התרפים נעבדים, כי איך תימצא עבודה זרה בבית אדוננו דוד? והקרוב מה שאומרים, שהם כלים לקבל השעות, ויקסמו בהם לדעת העתידות... והנה יעשו אותם קטני אמנה להם לאלהים, לא ישאלו בשם הנכבד ולא יתפללו אליו, רק כל מעשיהם בקסמים אשר יגידו להם התרפים, וכתוב (שופטים י"ז, ה): "והאיש מיכה לו בית אלהים, ויעש אפוד ותרפים", ושם כתוב (י"ח, ה): "שאל נא באלהים ונדעה התצלח דרכנו", כי בתרפים היו שואלים.¹

ציון סתמי של פרק במאמר זה מתייחס לספר שמואל א'. רמב"ן עומד שם גם על התופעה המקבילה לגבי האפוד, שאף הוא שימש ככלי לגילוי העתידות (כמו בפסוקים שהביא מפסל מיכה, וכן: שמ"א כ"ג, ט; ל', ז), וגם הוא נתפס בעיני חלקים בעם כאלוה (שופטים ח', כז).

ואכן, במקומות שונים במקרא אנו מוצאים את התרפים ככלים לגילוי העתידות: "כי התרפים דברו און והקוסמים חזו שקר" (זכריה י', ב); ברשימת השיקוצים שביער יאשיהו, הכוללת כלים נוספים לגילוי העתידות והנסתרות - "וגם את האבות ואת הידענים ואת התרפים..." (מל"ב כ"ג, כד), ועוד. רמב"ן מבאר איפוא שקטני אמנה הפכום לאלילים,² אך לא היה זה שימוש המקורי והבסיסי.

השימוש שעשתה מיכל בתרפים מתבהר על פי דברי ראב"ע בבראשית (פס' יט) - "שהתרפים הם על צורות בני אדם... והעד שהתרפים כן, התרפים ששמה מיכל בת שאול במיטה, עד שחשבו שומרי הבית שהם דוד". לכאורה מובן, אם כן, שמיכל השתמשה בתרפים אלו, הדומים לאדם, על מנת להטעות את שליחי שאול.³

ב. "ואת כביר העזים שמה מראשתי"ו"

בעוד שהמושג 'תרפים' מוכר וידוע במקרא, הרי שהמשך - 'כביר העזים' - הוא ביטוי יחידאי, שמובנו עמום. כך העלו מפרשי המקרא השערות שונות, כשהמשותף לכולן הוא, שהשימוש בכביר העזים נעשה כחלק נוסף בהסוואה, במקום הראש והשער. רש"י פירש: "עור מופשט שלם כחמת... לפי שאין לתרפים שיער, וזה דומה לשיער אדם"; רד"ק - "כר עשוי משער עזים"; ור' ישעיה, בעקבות התרגום - "נאד של עזים".

פירוש מפתיע אנו מוצאים בדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים, ספר ששי י"א, ד, [217]. מתורגם ע"פ מהד' שליט):

אחר כך הציעה מיטה בשביל חולה כביכול... ושמה **כבד של עזים** תחת השמיכות... ומחמת זעזועי הכבד, שהיו מניעים את המכסה, נמצאו דבריה נאמנים בעיניהם, שהדבר המוטל (לפניהם) הוא דוד הנושם בכבדות.

מקורו של פירוש זה הוא בתרגום השבעים,⁴ שתירגם 'כביר עזים' כ'כבד'⁵

² כך גם מובן מדוע נאמר תמיד "תרפים" - לשון רבים, כדרך שמכונים האלילים השונים בלשון "אלהים".

³ ר' ישעיה מוסיף הסבר רעיוני לשימוש בתרפים - "שסברה בלבה כשאומר חולה הוא ויבואו ויגעו בו ויגידו לשאול ויניחוהו, ואם לא יניחוהו אז אומר כי ברח על פי התרפים שהגידו לו".

⁴ כדרכו של יוספוס פעמים רבות: עיין א' שליט, מבוא לקדמוניות היהודים, ירושלים - תל-אביב 1967, עמ' XXXV-XXXII.

⁵ ἄπειρα

עזים'. חידושו של יוספוס הוא בהסבר שמטרת הנחת הכבד הייתה שימוש בעובדה שהכבד מתנועע, כדי לסייע ביצירת התחושה שאדם חי, הנושם בכבדות, נמצא מתחת לכיסוי הבגד. הקושי בהסברו של יוספוס הוא, שכביר העזים הונח "מראש'תיו"⁶, ואם תפקידו היה להמחיש נשימה, הוא היה צריך להיות מונח באזור החזה.

אך ייתכן שיש לפרש על פי דרכם של השבעים, שכביר - פירושו כבד, שכן מצינו דוגמות רבות במקרא ובכתבי היד השונים לחילופי האותיות ד' ור'.⁷ אולם נראה, שלשימוש בכבד ישנה, כנראה, משמעות שונה לחלוטין מפירושו של יוספוס.

כשמתאר יחזקאל את דרכי ניחושיו של מלך בבל, המתלבט אם לעלות על ירושלים או על רבת בני עמון, הוא מספר:

כי עמד מלך בבל על אם הדרך בראש שני הדרכים לקסם קסם, קלקל בחצים,
שאל בתרפים, ראה בכבד

(יחזקאל כ"א, כו).

הרי לנו פסוק נוסף המצרף יחד את התרפים עם הכבד! ואכן, השימוש בכבד ככלי לגילוי עתידות מוכר אף הוא, כנוהג נפוץ בזמן הקדום.⁸ גם חז"ל הזכירו מנהג זה (קוהלת רבה פרשה יב, ח) - "כהדין ערבאה דהוה נכיס אימרא וחזי בכבדא".

⁶ הביטוי "מראש'תיו" בפסוק אינו ברור - האם הכוונה למקום ראשו של דוד, או שמא לראש התרפים, והביטוי חוזר ללשון יחיד ביחס לתרפים (עיין הערה 2).

⁷ כגון: בראשית י', ג-ד: "אשכנו ודיפת... כתים ודדנים" - דה"א א', ו-ז: "אשכנו ודיפת... כתים ודדנים" (ועיין בדברי רד"ק שם, שעמד על תופעה זו בהרחבה); במדבר א', יד: "אליסף בן דעואלי" - במדבר ב', יד: "אליסף בן דעואלי"; שמ"ב כ"ב, מג: "כטיט חוצות אדיקם" - תהילים י"ח, מג: "כטיט חוצות אדיקם"; ועוד. עיין גם א' אלדר, 'תורת הקריאה במקרא', ירושלים תשנ"ד, עמ' 88-93; י' אליצור, "קוצו של דלת", בתוך: ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 615-620.

בכמה מקומות מעיר **מנחת שי** על כתבי יד שונים, בהם ד' ור' מתחלפים: יהושע ט"ו, נב - "ודומה" (וכן במהדורת קורן), ובכמה כ"י - "ורומה" (כך במהדורת הרב ברויאר); שמ"ב ח', ג ועוד, מופיע - "הדדעזר", ובכמה כ"י - "הדדעזר"; דה"א י"ב, ח - "מן הגדוד", ובכמה כ"י - "מן הגדוד"; ועוד רבים. כך גם לגבי קרי וכתוב, כמו במשלי י"ט, יט, כתיב - "גרל חמה", וקרי - "גדל חמה".

לסיכום, חילופי ד' ור' הינם שכיחים מאוד, וניתן לפרש על פיהם מקומות קשים. וכך תרגם יונתן ביהושע ט', ד את הנאמר על הגבעונים "וילכו ויצטירו" - "ואזודודו" כלומר - ויצטידו, וכן פירש שם אברבנאל. וכך פירש רש"י לאיוב ט"ו, כד - "לכידור" - "ויש לפותרו באותיות המתחלפות ר' בד'... לכידור כמו לכידוד". ועיין פירוש רב שמואל בר חפני גאון (מהדורת גרינבאום, ירושלים תשל"ט) לבראשית מ"א, יח (ובהערת המהדיר 79). תודתי נתונה למו"ר הרב יעקב מדן, על סיועו בהבהרת נקודה זו.

ייתכן אפוא שלא במקרה מתאר המקרא שמיכל השתמשה דווקא באביזרים אלו. אם, אכן, ה'כבירי' הוא הכבד, הרי שמיכל עשתה שימוש בשני כלים לגילוי עתידות, על מנת לסייע לדוד בבירוחו משאול. על משמעות העניין נעמוד להלן.

ג. "קלקל בחצים"

המשכו של הסיפור, בפרק כ', מתאר את ניסיונם של דוד ויהונתן לעמוד על כוונתו של שאול, על ידי בדיקת תגובתו של המלך על העדרו של דוד מסעודת החודש. על שאלתו של דוד (פס' י) - "מי יגיד לי או מה יענך אביך קשה",⁹ עונה יהונתן¹⁰ (פס' יט-כא):

ושלשת תרד מאד... ואני שלשת החצים צדה אורה, לשלח לי למטרה. והנה אשלח אליך את הנער לך מצא את החצים....

הרי לנו שימוש באביזר הקסמים השלישי של מלך בבל - החצים.¹¹

נקודה זו משלימה את ההשוואה הקיימת בין מיכל ויהונתן, בני שאול:

1. אצל שניהם בולטת באופן מיוחד האהבה לדוד. אהבת דוד ויהונתן הפכה לסמל של "אהבה שאינה תלויה בדבר" (משנה אבות פ"ה מט"ז), ואין אח ורע לריבוי השימוש בשורש א-ה-ב המופיע במערכת היחסים ביניהם.¹² מיכל היא האישה היחידה במקרא, שעליה מסופר שאהבה איש ("ח, כ, כח).

2. שניהם מצילים את דוד מיד אביהם על ידי שילוחו: "ויואמר שאול אל מיכל: למה ככה רמיתני ותשלחי את אִבְי וימלט" ("ט, יז); ובמקביל - "ויען יהונתן את

⁸ ש' מורג, ערך כבד, בתוך: אנצ' מקראית, כרך ד', עמ' 1-4.

⁹ לשון הפסוק חסרה, ונראה שכוונתו היא - מי יגיד לי אם יענך אביך טובה או קשה. כך מפרש רד"ק, המציין פסוק נוסף במבנה דומה (משלי כ"ח, טז) - "נגיד חסר תבונות רב מעשקות [...] שנא בצע יאריך ימים", כשבאמצע חסרה מילה כמו "יכרת".

¹⁰ תשובתו של יהונתן לכאורה כפולה, בפס' יב-יז ובפס' יח-כג. מורי ר' מרדכי סבתו הציע, שכפילות זו מבטאת שניות מסוימת ביחסו של יהונתן לדוד, כאשר בפס' יב-יז יהונתן מוכן לסכן את עצמו ולגלות את תוצאות הניסיון עם שאול באופן ישיר, בעוד שבפס' יח-כג יהונתן חושש יותר, ומגלה את הדברים רק בדרך נסתרת. שניות זו מופיעה גם בסוף הפרשה - בפס' לה-מב, וניתן להבחין בה כבר בתחילת פרק י"ט (פס' ב-ג; אמנם רד"ק ור' ישעיה מתרצים את הבעיה שם באופן אחר).

¹¹ על השימוש בחצים ככלי לגילוי עתידות, עיין ש' אחיטוב, ערך עתיד, הגדת עתידות, בתוך: אנצ' מקראית, כרך ו', עמ' 419-420.

¹² עיין י"ח, א; כ', יז; ש"מ"ב א', כו; ועיין במאמרו של ב' ברמן ז"ל, 'דרך התהפכות - הרהורים על אהבה בספר שמואל', מגדים יג (אדר תשנ"א), עמ' 66.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שאל: נשאל נשאל דוד מעמדי עד בית לחם, ויאמר **שלחני** נא כי זבח משפחה לנו בעיר" (כ', כח-כט).

3. כעת ניתן להוסיף, ששניהם משתמשים בכלים לגילוי עתידות, תוך כדי סיועם לדוד. נותר לנו עדיין לעמוד על משמעות נקודה זו וחשיבותה.

ד. "הנה שְׁמַעַ מְזַבַּח טוֹב"

ספר שמואל עומד כל אורכו על אחת הבעיות המרכזיות בעם ישראל בפרט, ובאנושות בכלל - הטשטוש שבין סמלים חיצוניים, חשובים כשלעצמם, ובין התכנים הפנימיים, שהם הנותנים את המשמעות לסמלים אלו. נציין בקיצור שלושה מקומות בספר, שבהם עיקרון זה בולט במיוחד:

1. בשמ"א פרק ד', לאחר שהוכו ארבעת אלפים איש מישראל לפני פלישתים, מחליטים זקני ישראל להביא למערכה באבן העזר את ארון ברית ה' - "וישענו מכף איבינו" (פס' ג). המקרא עצמו מבטא את האירוניה שבדבר - "וישאו משם את ארון ברית ה'... ושם שני בני עלי עם ארון ברית האלהים חפני ופינחס". האמונה בכוחו העצמאי של הארון, שאֵתו נמצאים שני בני הבליעל (ב', יב) חפני ופינחס, מבלי להתייחס למצבו הרוחני של העם, גרמה למגפה גדולה בעם, וללקיחת ארון ה' בידי פלישתים.¹³ תיקון המצב הודגש בפרק ז',¹⁴ במלחמה הבאה עם פלישתים, ושם אכן הייתה תגובת העם כראוי: "ויקבצו המצפתה וישאבו מים וישפכו לפני ה' ויצומו ביום ההוא ויאמרו חטאנו לה'" (פס' ו), וממילא הושג הניצחון במלחמה - "ויכנעו הפלשתים ולא יספו עוד לבוא בגבול ישראל" (פס' ג).

2. בפרק י' מצווה שמואל את שאול - "וירדת לפני הגלגל, והנה אנכי ירד אליך להעלות עלות לזבח זבחי שלמים, שבעת ימים תוחל עד בואי אליך, והודעתי לך את

¹³ אירוע זה הפך לסמל לטשטוש שבין האלמנט החיצוני והתוכן הפנימי. בימי ירמיהו האמין העם בכוחו העצמאי של המקדש, וקרא: "היכל ה' היכל ה'" (ירמיה ז', ד). ירמיהו מוכיח אותם קשות על ביטחונם זה, העומד בניגוד גמור למעשיהם הרעים - "הגלב, רצח ונאף והשבע לשקר וקטר לבעל והלך אחרי אלהים אחרים... ובאתם ועמדתם לפני בבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו?! " (שם, ט-ז). וכדוגמה לטעותם, מזכיר ירמיהו את חורבן שילה, סמל ההליכה אחרי אמצעים חיצוניים המנותקים מתוכן פנימי (פס' יב): "כי לכו נא אל מקומי אשר בשילו, אשר שכנתי שמי שם בראשונה, וראו את אשר עשיתי לו מפני רעת עמי ישראל".

¹⁴ על ההשוואות הרבות בין פרקים ד' וז', והניגוד התוכני שביניהם, עיין: "אליצור, 'אבן העזר', בתוך: ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 111-118.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אשר תעשה" (פס' ח). בפרק י"ג מתחיל שאול לקיים את הציווי, יורד לגלגל ומחכה שבעת ימים, אך הוא לא מצליח לעמוד בניסיון עד הסוף, וכשראה שהעם נפוץ מעליו ופלישתים עומדים לעלות עליו - מיהר הוא להעלות את העולה והשלמים¹⁵ בעצמו, ועל כך שילם במלכותו, כדברי שמואל (י"ג, יג-יד): "נסכלת, לא שמרת את מצות ה' אלהיך... ועתה ממלכתך לא תקום". שאול, אם כן, העדיף את הביטוי החיצוני של הקרבת הקרבן, על פני הנאמנות המוחלטת לדברי הנביא,¹⁶ ובכך שחזר למעשה את חטא העם באבן העזר.¹⁷

3. בפרק ט"ו פונה שמואל לשאול בציווי נוסף - הכרתת עמלק. שאול אינו מקיים את הציווי במלואו, ומשאיר את אגג ואת מיטב הצאן והבקר. שוב מוכיח שמואל את שאול, אך שאול מצטדק - "ויקח העם מהשלל צאן ובקר ראשית החרם לזבח לה' אלהיך בגלגל" (פס' כג). בין אם דבריו של שאול היו כנים, ובין אם היו תירוץ בלבד, כפי שמשמע יותר ממהלך הפרק, הרי שעצם המחשבה שבכך מעשיו יתקבלו ביתר הבנה, מעידה שוב על הטעות החוזרת בנתינת משקל יתר להעלאת הקרבנות, על פני השמיעה בקול ה'. על כך מוכיחו שמואל (פס' כב) - "החפץ לה' בעלות וזבחים כשמע בקול ה'?" הנה שמע - מזבח טוב, להקשיב - מחלב אילים",

¹⁵ המקרא מדגיש (י"ג, ט-י) - "ויאמר שאול: הגשו אלי העלה והשלמים, ויעל העלה. ויהי ככלתו להעלות העלה והנה שמואל בא...". כלומר, שמואל הגיע מיד לאחר הקרבת העולה, עוד לפני ששאול הספיק להעלות גם את השלמים. הדגשה זו מוכיחה, כי לו היה שאול מחזיק מעמד עוד דקות ספורות בשמירה על ציווי הנביא, לא היה נכשל ומאבד את מלכותו.

¹⁶ הן בתיאור חטאו של שאול, והן בדברי התוכחה של שמואל, בולטת העובדה שכישלונו של שאול היה בכך שהוא נכנע לשיקולים צבאיים-אנושיים, ולא הקפיד למלא את חובתו לשמוע בקול ה', למרות הניסיון הקשה (ענין גם בהערה הקודמת). מול כישלונו של שאול, משמש יהונתן בהמשך הסיפור דמות ניגודית, הקובעת (י"ד, ו) - "כי אין לה' מעצור להושיע ברב או במעט". משום כך, לא נראית קביעתו ההחלטית של ר' יואל בן נוון (משא אגג - חטא שאול בעמלק, מגדים ז [שבט תשמ"ט], עמ' 51 הערה 5), ש"חטאו של שאול איננו בכך שיצא לקרב בלי להמתין... אלא בכך שהקריב את הקרבן במקום שמואל". גם ראייתו מסיפור הריגת נוב עיר הכהנים, שלטענתו, משמעותה - "השתלטות גמורה של המלכות על הכהונה", נראית כדרשנות. לאורך כל פרק כ"ב המקרא מדגיש את חפותו של אחימלך, מחד גיסא, ואת אכזריותו של שאול, מאידך גיסא, שביחס לחפים מפשע הוא הורג "מאיש ועד אשה, מעולל ועד יונק ושור וחמור ושה" (פס' יט), בעוד שלגבי העמלקים, שעליהם נצטוו מפורשות להרוג - "מאיש עד אשה, מעלל ועד יונק, משור ועד שה, מגמול ועד חמור" (ט"ו, ג), הוא קיים את המצווה באופן חלקי בלבד.

¹⁷ ייתכן, שלכך רומז הציון בפרק י"ד, ב-ג - "וישאול יושב בקצה הגבעה... ואחיה בן אחיטוב אחי איכבוד בן פינחס בן עלי כהן ה' בשלה נשא אפוד", כהמחשה לדמיון הרעיוני שבין שני המקרים. סופו של שאול היה, אכן, כסופו של עלי - שניהם מתו ביום אחד עם בניהם.

ובכך היה הראשון להצביע על הסכנה הנובעת מנושא הקרבנות, תופעה שעליה הצביעו נביאי ישראל פעמים רבות.¹⁸

ה. "נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה' אלהיך"

דומה, כי גם ביחס לגילוי העתידות, חוזר שאול על טעותו הנזכרת. בפרק כ"ח מספר הכתוב (פס' ג):

ושאול הסיר האבות ואת הידענים מהארץ.

לכאורה, מדובר בפעולה חיובית של שאול, כקיום למצוות התורה (דברים י"ח, י - יא):

לא ימצא בד... קסם קסמים... ושאל אוב וידעני.

אולם, הזכרת פעולה זו דווקא בפרק שבו מסופר על כישלונו של שאול בהליכה לבעלת האוב בעין דור, מלמדת על כך שהמקרא לא דרש זאת לזכותו של שאול. הסיבה לכך מובנת: בהכרתת האובות והידעונים, מקיים שאול רק את חציו הראשון של ציווי ה' ביחס לעניין גילוי העתידות - הכרתת הקוסמים, הקשורים באופן ישיר לעבודה זרה. אך לציווי זה ישנה גם השלמה (שם, פס' טו-יט):

נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה' אלהיך, אליו תשמעו... והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי אנכי אדרש מעמו.

אין התורה שוללת אפשרות לידיעת העתידות על ידי כוחות על טבעיים, אך היא אוסרת את השמיעה לעובדי העבודה הזרה, ומנגד - דורשת ציות מוחלט לדברי נביא ה'. שאול, אם כן, ביצע רק את הפעולה החיצונית - הכרתת האובות והידעונים, אך מה ערך יש לפעולה זו, אם שאול עובר על עיקרו של הציווי - השמיעה לדברי הנביא?

שאול שמע משמואל שהמלך שעתיד להחליפו כבר נבחר,¹⁹ ואף ידע היטב, שהמדובר הוא בדוד.²⁰ למרות זאת, הוא רדף את דוד בכל כוחו, והשקיע את כל מאמציו ללכדו. הכרתת האובות והידעונים לא הביאה לשמיעה בקול ה', ואדרבה - שאול מתאמץ מאוד למנוע מנבואת ה' להתגשם.

¹⁸ עיין ישעיה א', י-יז; ירמיה ו', כ; ז', כא-כג; הושע ו', ו; עמוס ה', כא-כה; מיכה ו', ו-ח; תהילים נ"א, יח-יט; משלי ט"ו, ח; ועוד.

¹⁹ עיין י"ג, יד; ובט"ו, כח - "קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך היום, ונתנה לרעך הטוב ממך".

²⁰ עיין י"ח, ח; כ', לא; כ"ד, כ.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לכן, סמלי הדבר, שדווקא בני שאול, השתמשו בתרפים, בכבד ובחצים - כלים ששימשו רבים מעובדי העבודה הזרה ככלים לגילוי עתידות - דווקא כסיוע להגשמת דברי ה'. במעשים אלו מוכיח המקרא, שלא המכשיר החיצוני הוא הקובע את אופי הדברים, אלא התוכן הפנימי. השמיעה בקול ה', הציות לנביאיו - הם הקובעים, ומתוכם נובע הערך בהכרתת הקוסמים והמכשפים. כששם שאול רוקן את הציווי החיצוני מתוכנו הפנימי, ובכך השמיט את הקרקע מהתועלת במעשיו, כך - מידה כנגד מידה - נותקו הכלים החיצוניים ממשמעותם הרווחת, ואדרבה - הפכו לכלים המסייעים להגשמת רצון ה'.

מגדים כד (סיוון תשנ"ה)